

Alfred Bammesberger

Katholische Universität Eichstätt

DĖL LIETUVIŲ DAIKTAVARDŽIO žmogùs : žmónès KILMÈS

Etimologijos atžvilgiu lietuvių kalbos daiktavardis žmogùs, be jokių abejonių, yra sietinas su ištisa eile žodžių kaip antai: žėmas, žėmė, nuo-žmùs, ir ypač su senosios lietuvių kalbos žmuo (akuzatyvas žmunì), (dabartinės kalbos) žmonà, (daugiskaita) žmónès ir t. t. Šitų žodžių bendrosios fonemos ž-m- atspindi ide. *g^h-m-. Hetitų kalbos daiktavardis tekan (<te-e-kán>) yra rekonstruotinas kaip ide. *d^heg^h-ōm¹, o šios paradigmos silpnosiose formose šaknis *d^heg^h- pasirodė nykstanuoju laipsniu *d^hg^h-². Graikų χθών ‘žemė’ ir sanskrito kṣam- ‘žemė’ yra rekonstruoti kaip *d^hg^hom- (su konsonantų transpozicija ir sudėtinga fonologine raida), ir nauja antrinė šaknis *d^hg^hem- sudaro baltų formų žem-/žm- pagrindą. Laipsnį e randame būdvardyje žėm-as³ ir iš jo išvestame abstrakte žėm-ė⁴.

Forma *d^hg^hm- tapo nauja šaknimi, iš kurios galėjo rasti įvairios derivacijos. Derivaciją *d^hg^hm-en-⁵ turi lotynų homol/hominis (senesnė forma hemo) ‘žmogus’ ir germanų guman- (> gotų guma, gumins ‘vyras’ ir t. t.). Galime rekonstruoti pagrindinį kamieną *(d^h)g^hm-en-/on-. Nominatyvas buvo *(d^h)g^hm-ōn > baltų *žmō(n) > lie. žmuo. O akuzatyvas žmunì turi būti naujadaras, kadangi rekonstruotina forma ide. *(d^h)g^hm-on-ṃ būtų davusi *žmanì. Atrodo, kad žmunì seka daiktavardžio šuo pavyzdžiu. Proporcija šuo : šunì = žmuo : X duoda X = žmunì⁶. Vis vien reikia pabrėžti, kad paradigma šuo : šunì yra taip pat analoginės inovacijos rezultatas, nes

¹ Pagrindinis darbas apie hetitų daiktavardį tekan ir šios paradigmos lytis yra Schindler 1967; toliau žr.: Fraenkel 1965, 1318; Mayrhofer 1992, 424–425 ir Mažiulis 1997, 58–60. Pokorny (1959, 415) duoda šaknį kaip ghđem-, ghđom-.

² Genityvas buvo ide. *d^hg^hm-os.

³ Darybos atžvilgiu galime suponuoti, kad ide. *d^hg^hem-ó-s > baltų žėmas yra vřddhi tipo formacija kamieno *d^hg^hm- pagrindu, plg. Darms 1978.

⁴ Daiktavardis lie. žėmė (< bl. *žemē) yra latvių (zeme) ir prūsų (same, semmē) kalbose, todėl ‘turėtas jau baltų prokalbėje’ (Zinkevičius 1980, 204). Lie. žmuo = prūsų smoy latvių kalboje nevartojamas.

⁵ Ide. *d^hg^hm-en- yra n kamieno kaip, pvz., lie. ruduō, rudeñs ir t. t.

⁶ Šita nuomonė buvo Specht'o (1932 ir 1934) išdėstyta, bet Stangas (1966, 226) turėjo abejonių: ‘Man weigert sich indessen, diese Beeinflussung des Wortes für ‘Mensch’ durch das Wort für ‘Hund’ anzunehmen’.

⁷ Apie ide. *kʷon/kun- plg. Pokorny 1959, 632.

ide. **kʷōn/kʷon-m* (> skr. *śvā/śvānam*)⁷ turėtų duoti lie. *šuō/*švanį*. Bet šios paradigmos silpnoji forma buvo ide. *kʷun-*, ir todėl genityve atsiranda **kʷun-es* (plg. sanskrito *śunás*) > lie. *šunės* > *šuñs*⁸. Todėl **kʷōn/kʷun-es/kʷon-m* > bl. **švuo/šuns/*švanį* tapo lie. *šuō/šuñs/šunį*, kuriuo sekė *žmuo/*žmuns/žmunį*⁹. Daiktavardžiai *šuō* ir *žmuo* skiriasi nuo kitų *n* kamieno žodžių, kaip *piemuō/piemeñs/piemenį*, *akmuō/akmeñs/ākmenį*, *ruduō/rudeñs/rūdenį* ir t. t., tuo, kad jų nominatyvas turi tik vieną skiemenį ir akuzatyvas – tik du skiemenis¹⁰.

Dabartinės lietuvių kalbos *u* kamieno *žmogùs* yra inovacija, ir reikėtų parodyti kelią, kaip ši inovacija galėjo išsirutulioti. Daugiskaitoje randame *žmónės*¹¹, bet šita forma taip pat reikalauja paaiškinimo. Daiktavardžio *žmuo* paradigmoje daugiskaitos forma galėtų būti **žmunes*¹² (plg. dviskaitą *žmune*)¹³, ko gero, anksčiau **žmanes*, bet balsis *o* (< bl. *ā*) nelauktas. Ir kamienui *žmo-gù-*, ir daugiskaitai *žmó-nės* bendros fonemos *žmo-* atspindi bl. **žmā-* ir gali būti analizuojamos kaip **žm-ā*¹⁴. Kadangi randame būdvardį *nuo-žmùs*¹⁵, galime suponuoti, kad nykstamasis laipsnis **žm-* lietuvių kalboje buvo paveldėtas ide. **dʰǵʰem-/dʰǵʰm-* pagrindu¹⁶. Yra visiškai įmanoma, kad šalia būdvardžio (*nuo*)*žm-u-* egzistavo tematinis kamienas **žm-a-* (< ide. **(dʰ)ǵʰm-o-*), kurio moteriškosios lyties atitikmuo buvo balt **žm-ā-* (< ide. **(dʰ)ǵʰm-ā-*). Ir *žmo-g-ùs*, ir *žmó-n-ės* yra padaryti šios lyties pagrindu.

⁸ Apie paradigmą plg. Endzelynas 1957, 125–130.

⁹ Svarbu šiame kontekste pabrėžti, kad **švuo* neteko *-v-*, ir šitaip paralelė tarp nominatyvų *šuō* ir *žmuo* bei akuzatyvų *šunį* ir *žmunį* tapo ryški.

¹⁰ Smoczyński (1997, 70) mano, kad ide. **ǵʰm-n-es* davė **žumnes*, paskui su metateze atsirado **žmunes*. Bet atrodo, kad yra mažai medžiagos, remiančios tokią fonologinę raidą. Morfologijos atžvilgiu asociacija tarp *žmuo* ir *šuō* nėra abejotina.

¹¹ Vartojama taip pat daugiskaitos forma *žmones*, kuri ‘dėl šaknies balsio *o* laikytina antrine’ (Zinkevičius 1980, 248); visiškai tinka Zinkevičiaus eksplikacija, kad *žmones* yra ‘vietoj **žmunes* su *o* iš *žmonà*’.

¹² Paveldėta forma *šūnes* vartojama tarmėse, bet dabartinė forma yra *šūnys*; todėl būtų suprantamos formos **žmūnes* ir **žmūnys*.

¹³ Apie dviskaitą žr. toliau Kazlauskas 1968, 131.

¹⁴ Mažiulis (1997, 133–134) mano, kad *ō* laipsnis nuo nominatyvo **žmō(n)* buvo apibendrintas paradigmoje ir ‘su nekirčiuotu (*-*ō-* >) *-*ā-* = *-*ǝ-*’ davė **žmān-* vėlesniais laikais. Jo išvada tokia: ‘hipotezė, žodžių lie. *žmónės* ir *žmonà* balsį *-o-* kildinanti iš ide. *-*ā-* (...), yra nepatikimà’. Bet aiškių pavyzdžių, rodančių tokią raidą, nėra.

¹⁵ Lietuvių kalboje *u* kamieno būdvardžiai yra labai produktyvi darybos kategorija. Žodžių darybos atžvilgiu *nuožmùs* yra lygus *nuoširdùs* (prefiksas *nuo-* + nykstamasis šaknies laipsnis + *-u-*). Kadangi *u* kamienai ‘labai produktyvus dabartinės lietuvių kalbos vyriškosios giminės būdvardžių linksniavimo tipas’ (Zinkevičius 1981, 22–23), būtų įmanoma suponuoti, kad paveldėta formacija **žm-a-* perėjo į *u* kamienus, lygiai kaip senųjų tekstų būdvardis *stipras* yra dabar *stiprùs*.

¹⁶ Formacija ide. **-(dʰ)ǵʰm-o-* gali pasirodyti graikų kalbos būdvardyje νεοχμός ‘naujas, neįprastas, keistas’ (Wackernagel 1969, 680); bet žr. taip pat Frisk 1970, 307.

Pradėdami nuo daugiskaitos *žmó-n-és* formos, galime suponuoti, kad bl. **žm-ā-* > lie. *žm-o-* pagrindu buvo padarytas būdvardžio kamienas **žm-ā-na-* (< **žm-ā-n-* + *-a* < ide. **(d^h)ǵ^hm-ā-n-* + *e/o-*)¹⁷. Abstraktas **žm-ā-nē-* (> lie. *žmó-n-és*) yra vestas iš būdvardžio **žm-ā-na-* (> lie. **žmonas*)¹⁸ visiškai kaip *žėmė* – iš *žėmas*. Pradžioje *žmónės* buvo moteriškosios giminės. Bet vyriškoji giminė įsigalėjo laikui bėgant, panašiai kaip prancūzų *les gens* ‘žmonės’ tapo vyriškosios giminės, o lotynų kalbos daiktavardis *gens*, *gentis* buvo moteriškosios giminės.

Pagaliau forma *žmogùs* gali būti taip paaiškinta: *žm-o-* (< bl. **žm-ā-*) tapo pirma dūrinio dalimi, o *-g(-u)-* yra analizuojamas kaip atskira leksema, kuri, laikui bėgant, ėmė funkcionuoti kaip sufiksas. Vienas kitas pavyzdys gali turėti atitinkamą sufiksą *-g-*. Kad žodis *eigà* turi šaknį *ei-* (< ide. **ey-* ‘eiti’), nekelia abejonių. Sufiksą *-g-* galime interpretuoti kaip reiškiančią ‘eiti’ šaknį, kuri pasirodo latvių preterite *gāju* ‘ėjau’. Ide. **g^wā-* (**g^weh₂*) yra plačiai žinoma šaknis: graikų (aoristas) *ἔ-βη-ν* taip pat kaip sanskrito *a-gā-m* atspindi ide. **e-g^wā-m*. Nykstamasis šios šaknies laipsnis buvo **g^wə-* ir kito balsio kaimynystėje neteko *-ə*. Šitaip ide. **ey-g^wə-ā-* duoda lie. *eigà*. Galime taip pat manyti, kad būdvardis *lygus* yra panašios formacijos: pirmoji dalis buvo lytis **lī-*, kurios etimologija neaiški¹⁹, antrąją dalį sudarė **g^wə-* > bl. **g(a-)*²⁰, ir būdvardis *lyg-u-* priklauso produktyviam *u* kamieno formacijos tipui. Galimas dalykas, kad galutine analize daiktavardis *próga* priklauso taip pat šio tipo formacijoms. Daiktavardis *pragà* ‘spraga’ gali būti analizuojamas kaip ide. **pro-* + **g^wə-* > bl. **prag-*, ir bl. **pragā* tapo naujos formacijos tipo *vṛddhi* pagrindu (bl. **prāgā* > lie. *próga*).

Dabar siūloma, kad *žmogùs* reprezentuoja sudurtinį kamieną bl. **žmā-g-* (< ide. **(d^h)ǵ^hm-ā-* + **g^wə-*), kurio reikšmė galėjo būti ‘turis žmogaus eisena’ ir iš kurio buvo išsivestas *u* kamienas **žmā-g-u-* > lie. *žmogùs*. Kamienas su bl. **-ā* > lie. *-o* kaip dūrinio pirmąją dalimi neretai randamas, pvz.: *dienó-galis* ‘pasenęs žmogus’, *dienó-vidis* ‘vidudienis’ ir t. t. (S k a r d ž i u s 1941, 417).

¹⁷ Žodžių darybos atžvilgiu baltų lytis **žm-ā-na-* (< ide. **(d^h)ǵ^hm-ā-n-* + *e/o-*) yra panaši į lotynų *hūmānus*: ‘žmonōs ir žmoniū balsį *o*, kaip rodo lot. *hūmānus* „žmoniškas“, mūsų protėviai bus ne patys pasidarę, bet paveldėję net iš žilosios senovės’ (B ū g a 1959, 369). Bet reikia pabrėžti, kad lotynų *hūm-* ir lie. *žm-* fonologijos atžvilgiu nesutampa. Lotynų būdvardžio *hūm-ānus* ilgasis balsis *ū* sunkiai paaiškinamas.

¹⁸ Daiktavardis *žmonà* gali būti sudaiktavardėjusio būdvardžio **žmonas* moteriškoji lytis.

¹⁹ Dėl etimologijos plg. Seebold 1989 ir Heidermanns 1993, 382–383.

²⁰ Germanų kalbų forma **leika-* (> gotų *leik* ‘kūnas’ ir t. t.) yra daiktavardis ir gali reprezentuoti *vṛddhi* formaciją: **līk-* → **l-e-īk-* > **l-e-ik-*.

ZUR HERKUNFT DES LITAUISCHEN SUBSTANTIVS *žmogùs* : *žmónès*

Zusammenfassung

Lit. *žmogùs* ist etymologisch mit *žėmas* 'niedrig', *žėmė* 'Erde', *nuo-žmùs* 'grausam, erbarmungslos' etc. verwandt. Von balt **žm-* (< idg. *(*dʰ*)*ǵʰm-*) aus erfolgte eine thematische Ableitung **žm-a-*, deren Femininum *žm-ā-* die Grundlage für die im Plural lit. *žmónès* vorliegende Weiterbildung **žm-ā-nā-/žm-ā-nē-* abgab. Lit. *žmogùs* ist letztlich als Kompositum zu analysieren, dessen Zweitelement zur Wurzel idg. **ǵʰā-* 'gehen' gehört.

LITERATŪRA

Būga K., 1959, *Rinktiniai raštai*, II, Vilnius.

Darms G., 1978, Schwäher und Schwager, Hahn und Huhn. Die Vřddhi-Ableitung im Germanischen, München.

Endzelynas J., 1957, *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius.

Fraenkel E., 1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg.

Frisk H., 1970, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, II: Κρ–Ω, Heidelberg.

Heidermanns F., 1993, *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*, Berlin.

Kazlauskas J., 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius.

Mayrhofer M., 1992, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, I, Heidelberg.

Mažiulis V., 1997, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, IV, Vilnius.

Pokorny J., 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern und München.

Schindler J., 1967, Das idg. Wort für 'Erde' und die dentalen Spiranten, – *Die Sprache*, XIII, 191–205.

Seebold E., 1989, Die altenglischen Verben auf *-lǣcan*, – *Indogermanica Europaea. Festschrift für Wolfgang Meid zum 60. Geburtstag am 12.11.1989*, hg. von K. Heller, O. Panagl, J. Tischler, Graz, 333–357.

Skardžius P., 1941, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius.

Smoczyński W., 1997, Il ruolo della lingua lituana per la linguistica indoeuropea, – *Ponto-Baltica*, VII, 53–82.

Specht F., 1932, Die Flexion der *n*-Stämme im Bl.-Slav. und Verwandtes, – *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, LIX, 213–298.

Specht F., 1934, Lit. *žmuo*, – *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, LXI, 208.

Stang C. S., 1966, *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*, Oslo etc.

Wackernagel K., 1969, *Kleine Schriften*, Göttingen.

Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, I, Vilnius.